

UOT 388:801.6; 398:82.0; 801.8

AYTƏN CƏFƏROVA

TOY MƏRASİMİ NƏĞMƏLƏRİNDƏN OLAN GÜLÜMEY VƏ HAXIŞTALARDA
ETNOSUN ERKƏN TƏSƏVVÜRÜNÜN BƏDİİ İFADƏSİ

Naxçıvan MR ərazilərindən toplanmış toy mərasimi nəğmələri içərisində diqqət çəkən nümunələrdən biri də gülümey və haxıştalar. Gülümey və haxıştalar toyun müxtəlif mərhələlərində icra olunur. Gülümeylər sevgi ağırlıqlı, şən əhval-ruhiyyəli bayatılardır ki, mərasimin rəngarəngliyini özündə ehtiva edir. Oxunan nəğmələrin hər misrasının sonunda "gülüm ey" rədifi verilir. Gülümeylər, əsasən, şən əhval-ruhiyyəni özündə əks etdirir. Bu nəğmələrin ifası zamanı oğlan və qızın müsbət keyfiyyətləri də sadalanır, onlara xoş gələcək arzu edilir. Naxçıvan MR ərazilərindən toplanmış folklor örnəklərində Gülüm adlı mifoloji obrazla tez-tez qarşılaşırıq. Bu obraz əraziyə məxsus əfsanə, rəvayət mətnlərində daha aktivdir. Həmin örnəklərdə də Gülüm insanlara, təbiətə, əsasən, gözəlliklər bəxş edən obraz kimi xarakterizə edilir.

Haxıştalar da toy mərasiminin müxtəlif mərhələlərində ifa olunmağına baxmayaraq, toyun xınayaxdı adlanan hissəsində ifa və icrası daha geniş şəkildədir. Bu nəğmələr də, əsasən, şən ruha köklənmiş bayatılardan seçilir. Lakin gülümeylərdən fərqli olaraq dövrün, məkanın bəzi problemləri haxıştaların mövzusuna çevrilə bilər. Naxçıvan MR ərazilərində xınayaxdı mərasimini haxıştasız təsəvvür etmək mümkün deyil.

Ümumiyyətlə, hər iki toy mərasimi nəğməsi – gülümey və haxışta qədim türk tayfalarının müxtəlif münasibətlərlə yaratdığı mərasimlərin izlərini özündə qoruyub saxlamaqdadır.

Açar sözlər: gülümey, haxışta, toy, mərasim, xınayaxdı, əfsanə, nəğmə.

Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərindən olan məişət mərasimləri və onlarla bağlı yaranmış nəğmələr xalqımızın məişət həyatının mənəvi məqamlarını əks etdirmək baxımından əvəzolunmaz dəyərə malikdir. Hər dövrə, zamana uyğun olaraq müasir elementlərin təsirindən yan keçə bilməyən bu nəğmələr öz qədimliyinə sadıq qalaraq xalqın erkən düşüncəsini də ifadə edir. Məişətə xas olan qədim ənənəvi mərasimlər içərisində toy mərasimi erkən təfəkkürə məxsus elementləri özündə daşısa da, dövrə, zamana və məkana xas cəhətlərlə daha zəngindir. Toy mərasimi nəğmələri içərisində toyun müxtəlif mərhələlərində ifa olunan gülümey və haxıştalar mərasim düşüncəsində geniş mövqe daşımaqdadır.

Gülümeylər Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazilərində, əsasən, Şərur bölgəsində toy zamanı ifa olunan toy mərasimi nəğmələridir. Qərbi Azərbaycanın da bəzi mahallarında ifa olunması xarakterikdir. Gülümey söyləmə adəti Naxçıvan MR-in bir çox regionlarında toylarda mütləq şəkildə ifa olunur. Əvvəllər gülümeylər "Gülümey" rədifsiz ifa olunurdu. Sonralar "Gülümey" rədifi bir çox bayatılara əlavə edilərək ifa olunmağa başladı. "Gülümeylərdə şən əhval-ruhiyyə duyulmaqla bərabər, dövrün xoşagəlməz məqamları da əks olunur: qadın hüquqsuzluğu, valideyn məcburiyyəti, şəxsi mənafeələr, vəfasızlıq və s. Nəğməni ifa edənlər, əsasən, qadınlardır. Bəziləri gülümey nəğmələrini əvvəldən əzbər bilirlər. Onlar da öz nənə və analarından, digər böyüklərdən zaman-zaman eşitdikləri gülümeyləri ifa edirlər. Bəzən səslənən Gülümeylər ifaçı tərəfindən müəyyən dəyişmələrə də məruz qalır və beləliklə, yeni gülümeylərin meydana çıxma zərurəti yaranır. Bir çox gülümeylər isə elə toy mərasimi zamanı yaradılır ki, bu nümunələrdə də həmin toyun ab-havası öz əksini tapır. Toy səbəbkarları olan oğlanın və qızın müsbət keyfiyyətləri həmin gülümeylərin əsas mövzusuna da çevrilə bilər.

Toyun başlanğıc mərhələsindən hesab olunan qız-gəlinlərin sevərək icra etdiyi Xınayaxdı mərasimi gülümeylərin fəal şəkildə ifa olunduğu mərasimdir. Xınayaxdıda ifa olunan

gülümeydə gəlinin müsbət keyfiyyətlərini özündə ehtiva edən nəğmələr söylənilir. Bəzən elə haxıştalar kimi gülümeylərdə də gəlin-qaynana münasibətləri öz əksini tapa bilir.

Gülümeylər söylənərkən qızlar iki dəstəyə ayrılır. Hər dəstədə 1 nəfər nəğməyə başlar, digərləri isə xorla “gülümey” deyərlər. Əslində, elə gülümeylərin özü də bayatılardır. Əsasən, şən əhvali-ruhiyyəni ifadə edən bayatılar gülümeylərdə istifadə olunur. Eşq, sevgi motivli bayatılar seçilir. Hər misranın sonuna “gülüm hey!” rədifini artırılır:

Toyçular, vurun toyu, gülüm hey!

Gün qalxdı cida boyu, gülüm hey!

Toyda gözəl çox olur, gülüm hey!

Axtarın əsli-soyu, gülüm hey! [1, s. 294].

Bəzi gülümeylərdə isə bayatının hər misrasından sonra “A gülümey, a gülümey” sözləri deyilir. Bir çox eşq məzmunlu gülümeylərdə də Vətən sevgisinin, əxlaqi dəyərlərin aşılındığı da görünməkdədir:

A gülümey, a gülümey,

Kəngərliyə gələn qız.

A gülümey, a gülümey,

Böyük-kiçik bilməli.

A gülümey, a gülümey,

Kəngərlidən gedən qız,

A gülümey, a gülümey,

Göz yaşını tökməli.

A gülümey, a gülümey [7, s. 88].

Bəzi qaynaqlarda gülümey – bir adət olaraq toy şənliklərində qız-gəlin tərəfindən ifa olunan qədim mənşəli dil yallısı oyununun bir adı kimi qəbul olunur. Əsasən, Naxçıvan ərazisinə məxsus olan bu oyun “gülümey”, “gülümeyi” və “a gülüm hey” adları ilə də tanınır [3, s. 124].

Mifoloji anlamda Gülüm obrazı ilə biz tez-tez qarşılaşırıq. Naxçıvana aid mifoloji mətnlərdə “Gülüm” obrazı xeyirxah, yaz əhval-ruhiyyəli, mehriban obraz kimi təqdim olunur. Naxçıvan MR Ordubad rayonunda Gülüm-gülüm pirinin mövcudluğu da xalq yaddaşında Gülüm adlı mifoloji obrazın varlığını sübut edir. Bəzi əfsanə mətnlərində Gülüm dağ kimi təsvir olunur. Yazı gətirən, gül-çiçək yetirən Gülüm dağı ona “rişxənd edəni cəzalandırar”, gül-çiçək əvəzinə toz-torpaq yaradar, uçar, dağılar. Çillə mərasimi ilə bağlı xalq dilində yaşayan poetik mətnə də Gülüm obrazı ilə qarşılaşmaq mümkündür. Burada Gülüm ağ örpək şəklində tərənnüm edilir:

Ağ örpəyim

Tülüm, gəl,

Ay, ağ gülüm,

Gülüm, gəl...

Əkinimin yorğanı,

“Qara kəlin” dərmanı.

Ağ örpəyim

Tülüm, gəl,

Ay ağ gülüm,

Gülüm, gəl... [8, s. 255].

Burada Gülüm insanlara fayda, xeyir gətirən, bolluq-bərəkət rəmzi kimi təsvir olunur.

Buna əsaslanaraq demək mümkündür ki, Gülüm türk mifoloji dünyaduyumunda vaxtilə xeyir obrazı olmuşdur ki, müasir dövrdə xalq yaddaşında yaşayan örnəklərdə xeyir arzulamaq məqsədilə adı çəkilir.

Haxıştalar – Haxışda sözünün daxilində **ha** ədatı və **xışda** feili görünməkdədir. **Ha** əmr ədatı, xışda isə xış feili (qoş) və la-lə feil düzəldən şəkilçisinin orfoepik forması olan da, də şəkilçisi vasitəsilə düzəlib. Xış sözünün mənası qoş sözü, qoş feili ilə eynidir. Qoşa sözünün kökü olan qoş feili milli mənşəli olub “qovuşmaq” (qoşalaşmaq) feilinin də əsasında dayanır. Alim B.Əhmədov yazır ki, Azərbaycan dilində xışma sözü var və o da qoşa sözü ilə qohumdur, xışma iki ovucun qoşalaşması ilə bağlı işlədilir [5, s. 126]. Haxışda mərasimində də qarşı tərəflər qoşalaşır, qoşa halda deyisir, deyişmə iki tərəf – qoşa insan arasında baş verir. De-yişmədə ikidən çox nəfər iştirak etmir. Üçüncü şəxs də haxıştaya qoşulmaq istəyəndə növbə gözləməli olur. Oyundan – mərasimdən ikinci şəxs çıxır, yəni deyişməni bitirir, üçüncü şəxs deyişməyə başlayır. Beləliklə, qoşulan üçüncü şəxs də ikinci olur. Bütün hallarda deyişmədə eyni anda iki şəxs iştirak edə bilər, yəni deyişmə qoşa halda icra olunur.

Haxışta haqqında E.Aslanov yazır ki, haxışta əvvəllər Novruz və məhsul bayramı şənliklərində ifa edilirdi. Sonralar isə Naxçıvan MR ərazilərində, Qərbi Azərbaycanın bəzi mahallarında toy şənliklərində ifa edilirdi [3, s. 229].

Əsasən, qadınlar tərəfindən icra olunur. Qadınlar iki dəstəyə ayrılırlar. Hər dəstənin üzvləri növbə ilə qarşı tərəfi acıqlandıran bayatılar deyir və bayatının hər misrasının sonunda “haxışta” sözü xorla deyilir. Naxçıvan MR ərazilərində, əsasən, bayatının hər misrasının sonunda “hakuşka” sözü təkrarlanır. Bu zaman oğlan və qız evinin adamlarından ibarət olan dəstələr bir-birilə deyisirlər. Söylənilən bayatılar oyun-deyişmə xarakteri daşıyaraq oğlanın və qızın bir-birindən üstün cəhətlərini də özündə ehtiva edir. Hətta oğlan evi və qız evinin də müsbət keyfiyyətləri sadalanır. Bəzi haxışta örnəklərində gəlin və bəyin məxsus olduğu məkanın adı çəkilir, deyişən tərəf qarşı tərəfin məxsus olduğu məkanın çatışmazlıqlarını haxışta vasitəsilə sadalayır, qarşı tərəfin cavabını gözləyir:

Yaşıllar, ay yaşıllar,
Divardan boylaşıllar.
Əndəmicin qızları
Ər üstə savaşırlar [2, s. 269].

Əgər qarşı tərəf tutarlı cavab ilə onları “susdura” bilirsə, onda qalib sayılır. Əksinə, qarşı tərəf cavabdan yayınarsa, cavab verə bilmirsə, məğlub sayılaraq özləri susurlar. Qaynana-gəlin münasibətlərini, dövrün ictimai hadisələrini, işsizlik və maddi ehtiyacdən Vətəninə uzaq düşən cavanların nişanlılarının həsrətini ifadə edən haxışta örnəkləri də vardır.

Araba gəlir, bərt gəlir, hakuşka,
İçi dolu qənd gəlir, hakuşka.
Mən şirin çay içəndə, hakuşka,
Qaynanama dərd gəlir, hakuşka [2, s. 270].

Və ya:

O tayın iydələri, hakuşka,
Bu tayın iydələri, hakuşka.
Yarımı qoymur gəlsin, hakuşka,
Moskva gözəlləri, hakuşka [2, s. 275].

Xınayaxdı toyun ən çox nəğmə oxunan, haxışta söylənilən mərasimidir. Naxçıvanda xınayaxdı mərasimi çox vaxt rəqslə müşayiət olunan haxıştalarla bəzənir. Qadınlar iki dəstəyə

ayrılıra q sevgi, məhəbbət, eşq tutumlu haxıştalar söyləyirlər. Hər misranın sonunda ətrafdakı qadınlar “hakuşka” deyə-deyə halay çəkirlər. Mərəsimin əvvəlində haxıştalar sevgi, məhəbbət ağırlıqlı olsa da, getdikcə acıtma xarakteri almağa başlayır. Tədqiqatçı C.Cəlilov yazır ki, nikah ayini mərasimində oğlan və qız tərəfinin üz-üzə dayanıb bir-birini acıtması türkdilli tayfaların tayfadaxili tədbirlər: kütləvi ov, hərbi yürüş, rəqs zamanı qarşı-qarşıya durub bir-birilə rəqiblik, tərəf müqabillik etməsindən qaynaqlanır. Çox maraqlı haldır ki, “Havışda” mərasimində bu etnoqrafik elementlər qorunub saxlanmışdır [4, s. 54]. Alim onu da qeyd edir ki, “hağışda”, “hakuşka”, “haxışda” şəklində deyimlərin düzgün variantı məhz “hovışda”dır [4, s. 52]. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, Naxçıvan ərazisində geniş yayılmış bu oyun-mərəsimi əhali “hakuşka” adlandırır. Lakin bəzi bayatı örnəklərində “havışda” sözünə də təsadüf edirik:

Havışda hava bilmirəm,
Suyunu sova bilmirəm.
Başımda yüz qəza var,
Birini qova bilmirəm [9, s. 9].

Mərəsim zamanı oğlan evi qız evinə “söz atır”. Qız evi də söz altda qalmayıb “onların cavabını verməyə” çalışırlar. Aşağıdakı nümunələrə diqqət edək:

Oğlan evi:

Al almağa gəlmişix, hakuşka,
Şal almağa gəlmişix, hakuşka.

Qız evi:

Al almax belə olmaz, hakuşka,
Şal almax belə olmaz, hakuşka.
Ey oğlan adamları, hakuşka,
Aparmax belə olmaz, hakuşka [6].

Bir az sonra haxışta vasitəsilə tərəflər dəyişirlər:

Qız evi:

Üstüpünün gülləri, hakuşka,
Oxuyar bülbülləri, hakuşka.
Gəlinə qurban olsun, hakuşka,
Oğlanın bibiləri, hakuşka [6].

Oğlan evindən cavab gəlməyəndə qız evi davam edir:

Yuxarı bağ bizimdi, hakuşka,
Tənəkləri üzümdü, hakuşka.
Mən növbəmi qurtardım, hakuşka,
İndi növbə sizindi, hakuşka [6].

Oğlan evi:

A hindilər, hindilər, hakuşka,
Gəlin, gedəx qızgilə, hakuşka.
Yüz hakuşqa deyərinx, hakuşka,
Sizin kimin yüngülə, hakuşka [6].

Bəzi söylənilən nümunələrdə təkcə bəy və gəlinin deyil, onların yaxın adamlarının da “xüsusiyyətləri” sadalanır:

Suyu vurdum qarpızlığa, hakuşka, Aman, aman, amandır, hakuşka,
Yayıldı yarpızlığa, hakuşka, Baldızım bir yamandır, hakuşka,

Qeynanan nə desə, ay gəlin, hakuşka, Baldızımı deyirəm e, hakuşka,
 Özü vur arsızdığa, hakuşka. Qeynanam lap yamandır, hakuşka [2, s. 275].

Haxıştaların söylənməsində əvvəllər rəqs ünsürləri də yer alırdı. Bu rəqlər ünsürlərinin haxıştaların ifasında yardımçı rolunu oynayırdı. Rəqsi müşayiət etmək üçün müxtəlif çalğı alətlərindən də istifadə olunurdu. Nağara, zurna əsas alətlər kimi haxıştanın ifasına dəstək olurdu. Bəzən yallı gedərkən də haxışta deyilməsinə də təsadüf edilir. Yallı gedərkən üz-üzə düzülən iki sıradan biri yallı gedən, digəri isə əl çalan qadın rəsmləri Şumer gil lövhələr üzərinə də əks olunub.

Gülümey və haxıştalar toy mərasimi nəğmələri olub, əsasən, ritual mahiyyət kəsb etməkdədir. Bu nəğmələr onları ifa edə bilən insanların vasitəsilə yayılıb dildən-dilə keçərək günümüzədək gəlib çatmışdır. Əsasən, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisinə və Qərbi Azərbaycanın bəzi mahallarına xas olan bu örnəklər toy mərasimi nəğmələrində qadınlar tərəfindən ifa və icra edilir. Əgər gülümeylər sırf şən əhvali-ruhiyyəni özündə yaşadırsa, bir çox haxıştalarda isə əxlaqi mahiyyət daşıyan, ictimai münasibətləri əks etdirən, milli məişət həyatında rəftar və davranış, dövrə münasibət mövzusunun da müşahidə etmək mümkündür. Hər halda bu nəğmələr toy mərasimi nəğmələri kimi, etnosun dünyaya baxışını, etik-estetik görüşlərini ifadə etmək baxımından olduqca dəyərlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab: Naxçıvan folkloru / Tərtib edənlər: Fərzəliyev T., Qasımlı M. Bakı: Sabah, 1994, 388 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. XXIII kitab: Naxçıvan örnəkləri / Toplayanı: Cəfərova A., tərtib edənlər: Ələkbərli Ə., Cəfərova A. II c., Bakı: Elm və təhsil, 2012, 332 s.
3. Aslanov E. El-oba oyunu, xalq tamaşası. Bakı: İşıq, 1984, 275 s.
4. Cəlilov C. Havışda və gülümeylərin mənşəyinə dair // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, Bakı: Elm, 1988, № 3, s. 52-57.
5. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti (araşdırmalar, müləhizələr). Bakı: Altun kitab, 2015, 288 s.
6. Mənbə verilməyənlər müəllifin toplayıb, lakin çap etdirmədiyini şəxsi arxivindəndir.
7. Naxçıvan folkloru antologiyası / Tərtib edənlər: Cəfərli M., Səfərov Y., Babayev R. III c., Naxçıvan: Əcəmi-NPB, 2012, 480 s.
8. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I hissə, Bakı: Turan, 2002, 680 s.
9. Yol gələr Ordubada. Folklor toplusu / Toplayanlar: Cəfərli M., Babayev R. Naxçıvan: Əcəmi, 2005, 68 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ceferli_ayten@mail.ru

Ayten Jafarova

THE WEDDING CEREMONY SONGS GULUMEY AND HAKUSHKA AS AN ARTISTIC - EXPRESSIVE MEANS OF EARLY ETHNOS THINKING

One of the highlighted points of the wedding ceremony songs collected in the Nakhchivan AR is considered Gulumey and Hakushka. Gulumey and hakushkas are performed at various stages of the wedding ceremony. Gulumey is rich with love and joy which reflects its colorfulness in the wedding ceremonies. At the end of each line of the songs, the word "gulumey" is repeated twice. Gulumeys mainly reflect the cheerful mood

in itself. During the performance of these songs, the positive qualities of both boys and girls are enumerated, and pleasant future are wished. In folklore samples collected in the areas of the Nakhchivan AR, we often come across a mythological image called Gulum. This image is more active in the legends and stories related to this area. In these examples, Gulum is characterized as an image that bestows mainly beauty to humans and nature.

Although hakushkas are performed at various stages of the wedding ceremony, the performance of them is widely spread in henna smearing of the wedding ceremony. These songs are often chosen among the bayatis tuned with cheerful spirit. But unlike gulumeys, some of the problems of that time can be the subject of hakushkas. One cannot imagine the henna smearing ceremony without hakushkas in the areas of Nakhichevan AR.

In general, both wedding ceremonies – gulumeys and hakushkas preserve their traces of the ceremonies created by the ancient Turkic tribes in various ways.

Keywords: *gulumey, hakushka, wedding, ceremony, henna smearing, legend, song.*

Айтен Джафарова

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВЫРАЖЕНИЕ РАННИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ ЭТНОСА В СВАДЕБНЫХ ОБРЯДОВЫХ НАПЕВАХ ГЮЛЮМЕЙ И АХЫШТА

Среди свадебных обрядовых песен, собранных на территории Нахчыванской АО, выделяются гюлюмей и ахышта. На свадьбе гюлюмей и ахышта поется в любое время на протяжении всего торжества. Гюлюмей включает в себя любовь, веселье, смешные баяты, тем самым свадебное торжество становится само по себе интересным и развлекательным. Каждая песня заканчивается с рифмованной строкой «гюлюмей». Гюлюмей в основном отражает в себе веселье и хорошее настроение. В этих песнях воспеваются положительные качества молодых и пожелания им долгой счастливой жизни. Мифологический образ Гюлюм часто встречается среди фольклорных образцов, собранных на территории Нахчыванской АО. Этот образ активен в текстах легенд и преданий, относящихся к данной территории. В этих образцах Гюлюм характеризуется как дарящий красоту природе и людям.

Ахышталары также исполняются на протяжении всей свадьбы, но в основном читают их и поют в конце свадьбы, когда проводят обряд хнаяхды. И эти песни объята веселым духом баяты, но в отличие от гюлюмей, темой ахышта могут быть некоторые проблемы времени и места. На территории Нахичеванской АО невозможно представить обряд хнаяхды без ахышта.

В целом, оба свадебных обрядовых напева – гюлюмей и ахышта, созданные древними тюркскими племенами, по разным причинам сохраняются и по сей день.

Ключевые слова: *гюлюмей, ахышта, свадьба, обряд, хнаяхды, легенда, напев.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Hüseyn Həşimli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 21.10.2019

Son variant 23.01.2020